

ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΡΟΜΑΝΤΙΚΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

*Χαίρομαι που αφιρνδιάζεσαι. Γιατι μόνο αν αφιρνδιαστούμε
με κάτι, υπάρχει περίπτωση να το καταλάβουμε πραγματικά*

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΤΡΑΧΑΝΑΣ, Το φάντασμα της Όπερας

Κόκκινη κλωστή δεμένη, στην ανέμη τυλιγμένη... Ας ξεκινήσουμε ετούτη τη θεώρηση της ελλαδικής λογοτεχνίας των «ρομαντικών χρόνων» εξηγώντας πρώτα την οπτική-μου γωνία. Επιχειρώ λοιπόν ν' αφηγηθώ ένα πανόραμα που να περιλαμβάνει και τους συγγραφείς και –όσο γίνεται– τους αναγνώστες, δηλαδή και τα έργα και την πρόσληψή-τους. Ο στόχος αυτός με οδήγησε σε μια κατάταξη της ύλης που στηρίζεται κυρίως στη ροή του χρόνου. Έπειτα επικεντρώνομαι στην ελλαδική, κυρίως, κι όχι γενικότερα στην ελληνική λογοτεχνία: αφήνω δηλαδή έξω από το πεδίο τα Επτάνησα και σε μεγάλο βαθμό τη λιγιστή –για όλη την πεντηκονταετία περίπου– παραγωγή της Πόλης, της Σμύρνης και των παροικιών, για τον πολύ απλό λόγο ότι όλα αυτά τα έργα ελάχιστα ή και καθόλου δεν διαβάστηκαν από το ελλαδικό κοινό. Ξέρουμε ότι η «ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», ιδίως όταν ιδωθεί στην πραγματική-της πορεία, άργησε να γνωρίσει και τον Σολωμό και τον Ιούλιο Τυπάλδο, όπως άργησε να ενσωματώσει τον Όρκο του Μαρκορά ή τη Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Αυτό θα πει βέβαια πως ένας φιλομαθής κι ευαίσθητος νέος στην Αθήνα ή την Ερμούπολη του 1840 (ή του 1850, κλπ.), που διάβαζε με μανία και ηδονή ό,τι έπεφτε στα χέρια-του, θα απορούσε και θα παραμέριζε αποφασιστικά ένα οποιοδήποτε επτανησιώτικο κείμενο, όχι μόνο για τη χυδαία γλώσσα-του, παρά και για τον ποιητικό-του τόνο.

Σίγουρα ο δεκαεφτάχρονος Παλαμάς, φοιτητής στη Αθήνα, θα είχε συναντήσει σε κάποια ανθολογία ποιήματα του Κάλβου· δεν του κίνησαν όμως την περιέργεια, και μάλλον δεν αποτύπωσε σε κάποια άκρη του μυαλού του το όνομα. Έτσι, όταν ο παλαιοβιβλιοπώλης του πρότεινε ν' αγοράσει το βιβλιαράκι, δίστασε· χαμένα λεφτά, θα σκέφτηκε. (Φαντάζομαι πως το ίδιο θα έκανε, τότε, και για ένα αντίτυπο της *Θυσίας του Αβραάμ*, ενώ πολλά βιβλία τυπωμένα στη Σμύρνη ή την Πόλη, δεν θα τα έβρισκε καν.) Κι ακολουθώντας αυτή την οπτική, επιλέγω να παρουσιάσω είτε τα ποιήματα είτε τα πεζογραφικά έργα κατά τη στιγμή της κυκλοφορίας τους, και όχι –στις περιπτώσεις που τυχαίνει να το γνωρίζουμε– τη χρονιά που γράφτηκαν (όπως γίνεται βέβαια, και σωστά, όταν βιογραφούμε ατομικά τους δημιουργούς).

Η λογοτεχνική δημιουργία πηγάζει από πολλές πλαγιές· κάποια στιγμή τα ρυάκια συγκλίνουν, αλλά το σημερινό ποτάμι των εγχειριδίων είναι προϊόν των τωρινών-μας γνώσεων – και πιθανότατα δεν θα είναι το ίδιο αν εμπλουτιστεί κάποια στιγμή με άγνωστο ακόμη υλικό.

Ετούτο το βιβλίο –όπως και κάθε βιβλίο– γράφτηκε επειδή κάποια στιγμή ο συγγραφέας-του θέλησε ν' ανακεφαλαιώσει και ιδίως να συμπληρώσει τις γνώσεις-του γύρω από ένα θέμα. Είχα έως τώρα επιχειρήσει ποικίλους ακροβολισμούς σε ζητήματα του 19ου αιώνα, μου χρειαζόνταν όμως και επιπλέον πληροφορίες, καθώς και μια συνολική ματιά για να κατανοήσω κάπως καλύτερα τα πράγματα· αν όμως οι γνώσεις που συγκεντρώνει κανείς δεν αποτυπωθούν σε λόγο, αν δεν τις γράψεις σε χαρτί, μένουν έπαια πτερόεντα – πετούν και φεύγουν. Τελικά το βιβλίο απέκτησε μεγαλύτερη έκταση απ' όση σκόπευα· ωστόσο δεν πρόκειται για ένα εγχειρίδιο, παρά για ιστορική αφήγηση που πλησιάζει κάπως το δοκίμιο. Εξηγούμαι: ο αναγνώστης θα συναντήσει πιθανότατα περισσότερες πληροφορίες για έργα, πρόσωπα, καταστάσεις που δεν έχει ακουστά, παρά για εκείνα που είχε· προτίμησα να ρίξω φως σε ζητήματα που κατά τη γνώμη-μου είχαν μείνει στο περιθώριο, ή να σχολιάσω περισσότερο εκείνα που η διερεύνησή-τους με οδήγησε σε προσωπικές σκέψεις.

Ένα τέτοιο θέμα είναι οι αναγνώστες της εποχής· τί ξέρουμε άραγε για το πόσοι διάβαζαν και τί διαβαζόταν; Λίγα πράγματα, και μονάχα όταν αποκτήσουμε μελέτες για τον τύπο, και ειδικότερα για τις εφημερίδες, όπου αποτυπωνόταν κάπως η καθημερινή πραγματικότητα, οι γνώσεις-μας θα στηριχτούν σε στερεότερη βάση. Οι σχετικές έρευνες έχουν

πια ξεκινήσει· «για λόγους πρακτικούς» όμως, δεν γινόταν να περιμένω ώσπου το πεδίο να φωτιστεί επαρκώς. Ένα δεύτερο θέμα που επίσης θα βοηθούσε στην καλύτερη κατανόηση του λογοτεχνικού τοπίου, είναι οι μεταφράσεις των ευρωπαϊκών μυθιστορημάτων – οι αριθμοί των εκδόσεων, μαζί και κάποια άλλου τύπου τεκμήρια, φανερώνουν πως κατείχαν τη μερίδα του λέοντος στις αναγνωστικές προτιμήσεις. «Ο άνθρωπος είναι αυτό που τρώει», λέει μια γερμανική παροιμία· για να συλλάβουμε λοιπόν την πορεία των λογοτεχνικών γεγονότων και των συνειδήσεων θα μας ήταν χρήσιμο να ξέραμε και τί διάβαζαν, τί καταλάωναν οι Έλληνες. Ωστόσο τα δεδομένα για να συγκροτήσουμε μιαν ιστορία της ανάγνωσης μετριούνται στα δάχτυλα· οι λιγοστές δημόσιες μαρτυρίες – βιβλιοκρισίες ή γενικές αναφορές – σπάνια ξεφεύγουν από τις συμβατικές ρήσεις, και δεν διαθέτουμε παρά ελάχιστες ιδιωτικές μαρτυρίες – προσωπικές ανθολογίες, όπου ένας αναγνώστης αντιγράφει τα ποιήματα ή τα χωρία που του αρέσουν, αναφορές σε αλληλογραφίες, απομνημονεύματα, ή προσωπικές σημειώσεις σε αντίτυπα. Πρέπει λοιπόν να προχωρήσουμε αλλιώς, να εξετάσουμε τα κείμενα, τα λογοτεχνικά κυρίως, και ως τεκμήρια των αναγνώσεων του κάθε συγγραφέα: γράφουμε όλοι και ως δημιουργοί, περισσότερο όμως ως αναγνώστες.

Εννοείται πως καμία προσέγγιση δεν μπορεί να εξαντλήσει το αντικείμενό-της· ο φιλομαθής αναγνώστης-μου θα χρειαστεί, όπως κι εγώ χρειάστηκα, και τις προσεγγίσεις πολλών προηγούμενων μελετητών – πρωτίστως βέβαια τις μελέτες και τα βιβλία του Κ. Θ. Δημαρά, του Παναγιώτη Μουλλά και του Θόδωρου Χατζηπανταζή. Σήμερα όμως δεν υπάρχουν μονάχα τα έντυπα μέσα· ανατρέχουμε και σε βάσεις δεδομένων, όπως και σε ποικίλες ηλεκτρονικές πηγές. Άλλοτε, λόγου χάρη, θα ήμουν υποχρεωμένος να αναγράψω αναλυτικά τα στοιχεία κάθε έργου που αναφέρω· τώρα όλα αυτά τα βρίσκει ο ενδιαφερόμενος στην πλήρη βιβλιογραφία την αναρτημένη στον δικτυακό τόπο «Βιβλιολογικό Εργαστήριο “Φίλιππος Ηλιού”» του Μουσείου Μπενάκη (που τον επιμελείται η Πόπη Πολέμη και οι συνεργάτριές-της), κι από την ίδια πηγή μπορεί να εντοπίσει, αν θέλει, το σύνολο των έργων του ίδιου συγγραφέα, γρήγορα, άκοπα και έγκυρα. Για τη δική-μου ευκολία έχω καταρτίσει κι εγώ ορισμένες βάσεις δεδομένων, που και αυτές εμπλουτίζουν ποικιλόμορφα την εικόνα της εποχής: απογραφές προσώπων, ποιημάτων, μαρτυρίες για τις αναγνώσεις, πληροφορίες για εφημερίδες και περιοδικά, που βρίσκονται όλες αναρτημένες στον δικτυακό τόπο ANEMH, στην ενότητα

«Καλλιρρόη» (μαζί με άλλες χρήσιμες βιβλιογραφίες· αναλυτικότερα στοιχεία βλ. στον «Βιβλιογραφικό Οδηγό»). Φυσικά δεν είναι οι μόνες· εδώ θέλω να αναφέρω μία ακόμη, που τη χρησιμοποίησα συστηματικά και που ελπίζω πως θα γίνει και αυτή σύντομα ορατή σε όλους: πρόκειται για τη βάση «Αρχείο Νεοελληνικής Λογοτεχνικής Κριτικής», που ξεκίνησε με πρωτοβουλία και εποπτεία του Γ. Π. Σαββίδη από ομάδα νεότερων ερευνητών, και τώρα την επιμελείται η Μαριλίτσα Μητσού.

Στηριγμένος σ' αυτές τις βάσεις μείωσα σε μεγάλο βαθμό τις υποσημειώσεις του κειμένου-μου· όποιος αναζητεί δηλαδή την ακριβή παραπομπή ενός ποιήματος (ή θέλει ν' αποκτήσει μια σαφέστερη εικόνα των περιεχομένων μιας συλλογής) μπορεί ν' ανατρέξει σε κάποια από τις δικές-μου βάσεις, το ίδιο και για έργα ή μελέτες γραμμένες σε πεζό λόγο. Θυμίζω ακόμα πως πάρα πολλά κείμενα, περιοδικά, ανθολογίες, κλπ., βρίσκονται πια αναρτημένα σε ποικίλες βάσεις (εξαιρετικά χρήσιμες εκείνες του πανεπιστημίου Πατρών και του openarchives.gr, αλλά διόλου οι μόνες). Κάποια στιγμή βέβαια ένας κεντρικός ελληνικός φορέας θα ήταν απαραίτητο να οργανώσει ένα «Google για τις νεοελληνικές σπουδές», όπου να συγκεντρώνονται (και να σχολιάζονται) όλες οι έγκυρες και χρήσιμες βάσεις, ώστε να μην πελαγώνουμε με το παγκόσμιο Google και τις αλλοπρόσαλλες και μη αξιόπιστες βάσεις – ετούτο όμως είναι άλλο ζήτημα.

Είναι και κάποια ακόμη ζητήματα που καλό είναι να τα ξεκαθαρίσουμε από την αρχή – ώστε να μην ξεπροβάλλουν διαρκώς παρεξηγήσεις. Πρώτον· άλλο πράγμα η ίδια η λογοτεχνία (η χαρά της ανάγνωσης ή όπως αλλιώς την ορίσουμε), κι άλλο η ιστορία-της. Η λογοτεχνική ανάγνωση είναι ένα διαρκές παρόν, πηγάζει από την ανάγκη που νιώθουμε όλοι να ανατρέπουμε ενίοτε τις ισορροπίες του καθημερινού βίου, να κλεινόμαστε στον εαυτό-μας και να διαφοροποιούμαστε από τον κοινωνικό περίγυρο – προσωρινά, εννοείται. Αν θέλουμε να επικοινωνήσουμε με το λογοτεχνικό φαινόμενο, πρέπει να απορρίψουμε πάμπολλα και να κρατήσουμε λιγοστά. Ο «Κρητικός» του Σολωμού λειτουργεί σαν να ήταν γραμμένος χθες –ή και αύριο– και δεν έχει τίποτα να κερδίσει αν συσχετιστεί με το σύγχρονό-του «Φίλημα» του Τερτσέτη. Καλά-καλά δεν μας χρειάζονται ούτε τα βιογραφικά του συγγραφέα ούτε η ένταξή-του σ' ένα ευρύτερο

σύνολο (πηγές, αναλογίες, ιδεολογικός περίγυρος) ούτε τίποτα. Είναι η στιγμή της δημιουργίας, της δύναμης του ανθρώπου.

Αντίθετα, με την ιστορία επιδιώκουμε να κατανοήσουμε τις πολλαπλές στιγμές της αδυναμίας. Ναι, μπορεί όλοι να θέλαμε να γίνουμε κάτι σαν τον Διονύσιο Σολωμό (ή να φανταζόμαστε ότι θα θέλαμε, επειδή μου είναι αμφίβολο αν πραγματικά ζηλεύουμε και τη μοναξιά-του, ή την αδιάκοπη ανησυχία των σπλάχνων-του): ναι, μπορεί και ο Τερτσέτης –ή όποιος άλλος– να ήθελε να γίνει κάτι σαν τον Διονύσιο Σολωμό (ή να το νόμιζε κι αυτός) δίχως να το πετύχει. Αν τώρα απορρίψουμε κι εμείς το ίδιο κατηγορηματικά «Το Φίλημα» όπως έκανε ο Σολωμός, αδυνατούμε πια να κατανοήσουμε την ανθρώπινη φύση.

Μια ιδανική θέαση της λογοτεχνίας ως ιστορικού φαινομένου θα έπρεπε λοιπόν να περιλαμβάνει το σύνολο των έργων στην αλληλουχία-τους (την πραγματική, που συχνά βρίσκεται έξω από τον νεοελληνικό περίγυρο), τον τρόπο με τον οποίο διαβάστηκαν τότε, μαζί και την αλληλοδιείσδυση των ποικίλων ρευμάτων και τάσεων – νεοκλασικισμός, ρομαντισμός, παρνασισμός, συμβολισμός, κλπ. Και συνάμα τη διαδοχική πρόσληψη της λογοτεχνικής παραγωγής – δηλαδή τους κατά καιρούς αναγνώστες. Από την πλευρά της ιστοριογραφίας, αυτό το τελευταίο τμήμα είναι το πλέον παραμελημένο, και επειδή, όπως είπαμε, οι σχετικές πηγές μας λείπουν. (Ιδανική βέβαια σημαίνει και ανέφικτη – τουλάχιστον για τις δικές-μου δυνάμεις.) Ενδέχεται κάποιοι να θεωρήσουν πως οι προσπάθειες για μια τέτοια προσέγγιση μας απομακρύνουν από το λογοτεχνικό φαινόμενο και μας οδηγούν στην κοινωνιολογική-του θεώρηση. Δεν το νομίζω: ακόμα κι αν κάθε λογοτέχνης προσπαθεί να κατανικήσει τον χρόνο, την εποχή-του, ωστόσο η συνειδήσή-του διαμορφώνεται από αυτήν.

Σε έναν από τους περίφημους αφορισμούς-του ο Λαροσφουκώ λέει –παραφράζω, δεν μεταφράζω– «οι άνθρωποι πιστεύουν πως σκέφτονται με το μυαλό, όμως συχνά το μυαλό το οδηγεί η καρδιά». Μεταφέροντας αυτή τη σκέψη στο δικό-μας εκφραστικό περιβάλλον δεν θα λέγαμε «η καρδιά», παρά «τα συναισθήματα», που τα καθορίζουν και οι κοινωνικές συνθήκες. Οι κάτοικοι του καινούριου ελληνικού κράτους, με τη λογοτεχνική ιστορία των οποίων θα ασχοληθούμε, βίωναν ένα πρόβλημα οξύτατο: τότε και πώς θα ενσωμάτωναν τους αλύτρωτους αδελφούς. Τα δύο τρίτα των ομοεθνών-τους (μπορεί και τα τρία τέταρτα) ζούσαν έξω από

τα εθνικά σύνορα – ποια από τα εδάφη εκείνα θα μπορούσαν άραγε να ενσωματωθούν στα όριά-μας; Και εφόσον ο «μεγάλος ασθενής», η Οθωμανική αυτοκρατορία, θα κατέρρεε – αυτό φαινόταν βέβαιο –, ποιος θα την κληρονομούσε, σε ποιανού τα χέρια θα έπεφτε η Κωνσταντινούπολη;

Όσο περνούσαν όμως τα χρόνια το εθνικό πρόβλημα περιπλεκόταν περισσότερο· οι ελληνικές εξεγέρσεις αποτύγχαναν δραματικά, οι όμοροι εθνικισμοί, κυρίως ο πιο επίφοβος, ο βουλγάρικος, αναπτύσσονταν, ενώ οι τρεις προστάτιδες δυνάμεις άλλαξαν ριζικά στάση: η Ρωσία ευνοούσε πια τους Σλάβους, ενώ Άγγλοι και Γάλλοι προέκριναν τη σταθερότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως αντίβαρο στις ρωσικές βλέψεις – και εθνικά αποδεκτή λύση για το «Ανατολικό ζήτημα» δεν διαφαινόταν. Και δεν υπήρχε αντικειμενικά· εννοώ χωρίς την προοπτική των αμέτρητων θυσιών – αίμα, ξεσπιτωμοί κι ανταλλαγές πληθυσμών – για όλους. Αναγκαστικά παραμερίσαμε την πραγματικότητα και καταφύγαμε στο νοητό ιδεολόγημα: τη Μεγάλη Ιδέα, ή για να γυρίσω στον Λαροσφουκώ, η «καρδιά» καθόρισε τους τρόπους του «μυαλού». Μ' άλλα λόγια, το γλίστρημα προς τα όνειρα ήταν αναπόφευκτο.

Το άλυτο εθνικό πρόβλημα σκίασε τα πάντα. Πολύ περισσότερο που οι Νεοέλληνες δεν ένιωθαν μέλη ενός τυχαίου έθνους. Ήταν απόγονοι των Αρχαίων, κληρονόμοι του πολυτιμότερου πολιτισμού της ανθρώπινης φυλής· από μια στιγμή μάλιστα κι έπειτα, έγιναν κι απόγονοι της Βυζαντινής αυτοκρατορίας – είχαν δηλαδή δικαιώματα σε όλη τη Βαλκανική χερσόνησο και τη Μικρά Ασία. Σε αντίθεση λοιπόν με τις συνηθισμένες ροπές του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού, η λογοτεχνία-τους δεν μπορούσε να περιοριστεί στα ατομικά πάθη· αισθανόταν υποχρεωμένη να εκφράζει και τους εθνικούς πόθους, τους εθνικούς παλμούς. Λογοτέχνες και αναγνώστες ένιωθαν μιαν ιδιαίτερη, μια προσωπική ευθύνη γράφοντας ή διαβάζοντας· ευθύνη απέναντι στους εαυτούς-τους, αλλά κυρίως απέναντι στην Ευρώπη, τον φάρο που φώτιζε τον δρόμο που ήθελαν ν' ακολουθήσουν.

Η λογοτεχνία-μας όφειλε λοιπόν να καταδεικνύει, πρώτον ότι οι αρχαίες αρετές δεν εκφυλίστηκαν, δεύτερον ότι δεν εκφυλίστηκε ούτε η αρχαία γλώσσα. Τρίτον ότι τα αισθήματα που ένιωθαν οι Νεοέλληνες ήταν υψηλά· πατριωτισμός, έρωτες αιώνιοι, ανείπωτη μελαγχολία για τη ζωή, βαθύ πένθος για την ανθρώπινη μοίρα. Πίσω όμως από όλα ετούτα διακρίνουμε πάντα μιαν αγωνία: άραγε η Ευρώπη αναγνωρίζει τα επιτεύγματα και τα δίκαιά-μας; Περιγράφοντας τα ηρωικά γεγονότα

του Αρκαδίου σ' ένα διήγημα του 1883, ο Κονδυλάκης βάζει τον ηγούμενο Γαβριήλ να προτρέπει τους συμπολεμιστές-του: «να το δείξωμεν ότι οι μαραθωνομάχοι αφήκαν απογόνους»· σε ποιους να το δείξουν; Όχι βέβαια στους Τούρκους (που ούτε ήξεραν ούτε νοιάζονταν για τον Μαραθώνα), παρά στους Ευρωπαίους – αυτοί θα αποφάσιζαν αν η Κρήτη θα ενωνόταν με την Ελλάδα. Αυτοί δεν καθόρισαν και το 1830 ότι θα γίνει ανεξάρτητο κράτος;

Η επανάσταση του 1821 ήταν η καταστατική πράξη της σύνδεσής -μας με την Ευρώπη· το 1830 πιστεύαμε ότι κερδίσαμε το στοίχημα και γρήγορα θα γινόμασταν ισότιμοι εταίροι. Σύντομα όμως φάνηκε πως τίποτε δεν είχε κριθεί· ίσως μάλιστα η απόσταση να μεγάλωνε, και από την άποψη της οικονομίας, αλλά κυρίως στο επίπεδο της πολιτικής, αφού καμία από τις Μεγάλες Δυνάμεις δεν συναινούσε στα επεκτατικά -μας όνειρα. Πιστέψαμε πως θα τις πιέζαμε θυμίζοντάς-τους τον παλιό φιλελληνισμό που έμοιαζε να τον έχουν ξεχάσει, ή καλύτερα να περνάγαμε στην αντεπίθεση. Ναι, γιατί όσο ψηλά κι αν είχαν φτάσει οι Ευρωπαίοι, δεν θα άγγιζαν ποτέ το μεγαλείο της ελληνικής αρχαιότητας· αυτό ήταν το έσχατο όπλο-μας απέναντί-τους. Πίσω βέβαια από ετούτες τις επιφανειακές –στα λόγια δηλαδή– αψιμαχίες, ο διαρκής και σταθερός θαυμασμός για καθετί που μας ερχόταν απ' την Ευρώπη ήταν ολοφάνερος στις πράξεις-μας. Πόσο και πώς επηρεάστηκε η λογοτεχνία –συγγραφείς και αναγνώστες– ευελπιστώ πως θα φανεί στην εξιστόρηση που ακολουθεί.

Τέλος κάτι ακόμα, περί της μεθόδου, ή μάλλον περί του αποτελέσματος μιας γραφής που καλείται ο αναγνώστης ν' ακολουθήσει. Περιγράφοντας κάποια στιγμή, το 1943, ο Κ. Θ. Δημαράς την αναζήτηση της «αλήθειας», σημείωνε πως οι άνθρωποι όταν ανακαλύπτουν έστω κι «ένα κομμάτι της αλήθειας» μόνο, θαμπώνονται, επειδή είναι τόσο το φως που εκπέμπει ώστε τους τυφλώνει, με αποτέλεσμα οι άλλες πλευρές των φαινομένων να μένουν αδιόρατες. Μπορεί ετούτο το βιβλίο να μην ακολουθεί τη γραμμή μιας ορισμένης μεθόδου, αυτό όμως δεν σημαίνει πως ο συντάκτης-του δεν τυφλώθηκε από το φως που νόμισε ότι είδε, ούτε, πολύ περισσότερο, πως κατόρθωσε να περιλάβει όλα όσα χρειάζονται στον αναγνώστη για να κατανοήσει κι αυτός, αν όχι το αντικείμενο ολόκληρο, τουλάχιστον

τη γραμμή που του προτείνεται ν' ακολουθήσει. Διαδοχικές είναι πάντα οι προσεγγίσεις-μας· άλλες μελέτες, συνθετικές ή επί μέρους, φωτίζουν πολλές πλευρές που εδώ έμειναν αναγκαστικά αφώτιστες.

Εκδοτικά τώρα, δεν κρατώ ούτε την ορθογραφία ούτε, πολύ περισσότερο, τη στίξη των πρωτοτύπων που παραθέτω: εκσυγχρονίζω, με κεντρικό μέλημα να μην σκοντάφτει το μάτι του αναγνώστη σε ασυνήθιστους σήμερα τύπους. Εννοείται πως αυτός ο εκσυγχρονισμός δημιουργεί άλλου είδους προβλήματα: προτίμησα, λόγου χάρη, να προσθέσω διαλυτικά πάνω στο γιώτα, όταν οι συγγραφείς διάβαζαν ως δύο συλλαβές αυτό που εμείς σήμερα (αλλά και τότε, στην προφορική ομιλία) διαβάζουμε ως δίφθογγο: *πεδιάδες*, *διακρίνω*, κλπ. Μεγαλύτερο πρόβλημα προκύπτει ενίοτε με τις δοτικές, σε κάποιες περιπτώσεις που είναι δύσκολο να τις υποψιαστεί κανείς: αναγκάστηκα να προσθέσω την υπογεγραμμένη, όχι όμως κάτω από το φωνήεν, παρά στο πλάι: *τη, φαντασία*, (όπως γινόταν παλιά με τα κεφαλαία).

Μου απομένουν οι ευχαριστίες· όπως πάντα συμβαίνει, είναι πολλοί οι συνάδελφοι και οι φίλοι που με βοήθησαν, τόσα χρόνια τώρα, και ειδικότερα τα τελευταία, απ' όταν άρχισε η περιπέτεια της σύνταξης του βιβλίου. Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης είναι ένας χώρος που αισθάνεσαι σίγουρος όχι μονάχα για την τυπογραφική εμφάνιση, παρά και για την επιμέλεια που θα περιορίσει τα προσωπικά-σου λάθη· η Διονυσία Δασκάλου, η Ρένα Λυδάκη, η Ειρήνη Οικονόμου, που ανέλαβε την τελική ανάγνωση πριν την εκτύπωση, είναι παλιοί συνεργάτες και αγαπητές φίλες. Η συμβολή της Ειρήνης Οικονόμου υπήρξε καθοριστική: έλεγξε όλα τα παραθέματα και τους τίτλους (εντοπίζοντας πολλές-μου αβλεψίες), πρότεινε διορθώσεις και αλλαγές (και σε πραγματολογικό επίπεδο), βελτίωσε τη στίξη, κ.ά.π. Οι συνάδελφοι στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης είναι κι αυτοί φίλοι αγαπητοί· ξέρει κανείς πως πλάι-του υπάρχουν διαρκώς άνθρωποι στους οποίους μπορεί να στηριχτεί, πρέπει όμως να μνημονεύσω ιδιαίτερα τον Θόδωρο Χατζηπανταζή. Οι συνάδελφοι Ελένη Κωβαίου και Κωστής Παπαδάκης, στις «Κλειστές συλλογές» της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης, με στήριξαν –όχι μόνο στις έρευνες γι' αυτό το βιβλίο, παρά χρόνια τώρα– με τις προσπάθειες και τη φιλία-τους. Το ίδιο και η Κωνσταντίνα Γεωργιάδη στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, στη βιβλιοθήκη του οποίου ανέτρεξα συστηματικά, χρησιμοποιώντας υλικό που είχε συγκεντρωθεί για ποικίλα προγράμματα. Νεότεροι φίλοι,

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

ο Λάμπρος Βαρελάς, ο Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, ο Φίλιππος Παππάς, η Νατάσα Τσαπανίδου, στάθηκαν κι αυτοί πολύτιμοι βοηθοί όποτε τους χρειάστηκα. Και βέβαια η Αγγέλα Καστρινάκη, που διάβασε μ' επιμονή και προσοχή όλο το κείμενο, προτείνοντας καλύτερες διατυπώσεις, επισημαίνοντας ασάφειες, απαλείφοντας άστοχες σκέψεις – το βιβλίο της οφείλει πολλά και σημαντικά. Για τα όσα εσφαλμένα παρέμειναν, ας ζητήσω, όπως έκαναν και στον 19ο αιώνα, τη συγκατάβαση του αναγνώστη.